

BEHRUZ ELMAMUZ  
BDU-nun psixologiya aspirantu

### SOSIAL PSIXOLOGIYADA Qrup Nəzəriyyəsinin Ümumi Məsələləri və Şəxsiyyətin Formalaşması

1897-ci ildə mahir velosipedçi kimi məşhur olan amerika sosioloqu Norman Tripplet müşahidələr nəticəsində müəyyən etdi ki, velosipedçilər stadionun tamaşaçılar bölməsindən keçəndə xüsusilə aktivləşirlər, velosipedləri daha sürətli sürürlər. Bundan başqa, onlar yarışda təklikdə deyil, rəqiblə birlikdə çıxış etdikdə daha yaxşı nəticə əldə edirlər (1, s.232-233). Tripplet öz müşahidələri haqqındakı məlumatı kimə verdisə, heç kim onunla razılaşmadı. Belə olduqda o, öz mülahizələrini eksperiment yolu ilə sübut etməyi qərara aldı. Tripplet velosipedçilərin 25 mil. Məsafədə təklikdə və rəqiblə birlikdə yarışını təşkil edib onların nəticələrini müqayisə etdi. Məlum oldu ki, yarışda rəqiblə birlikdə iştirak edən velosipedçilər o birilərinə (yarışda təklikdə iştirak edənlərə) nisbətən hər mil məsafədə orta hesabla 5 saniyə yaxşı nəticə göstəririlər.

İlk dəfə Tripplet tərəfindən eksperimental surətdə müəyyən edilmiş bu fenomen XX əsrin əvvəllərində amerika V. Myode, Fl. Ollport, Rusiyada isə V.M.Bexterev tərəfindən ətraflı tədqiq olunmuşdur. İlk dəfə isə.. dünya (psixoloji) ədəbiyyatında onu Nizami Gəncəvi ölməz «Yeddi gözəl» poemasında təhlil etmişdir: Bəhram Fitnənin gözü qarşısında «qızğın şirlər kimi ox-kaman» atıb şücaət göstərirdi... «Yeddi gözəl»də Fitnə effektinin motivasiya kontekstində önəmli təsviri var.

Tripplet eksperimental yolla müəyyən etdiyi fenomeni o zaman yarışda liderlik uğrunda mübarizə şəraitində özünü göstərən dinamogen adlandırmışdır. Bəzi psixoloqların (məsələn, R.Martens və b) fikrincə, bu gün trippletin eksperimental surətdə müəyyən etdiyi fenomeni «krolik effekti» adlandırmaq daha düzgün olardı. Doğrudan da, dinamogen amil termini sonralar psixologiyada vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədi, həmin fenomeni ifadə etmək üçün 1920-ci ildə Ollport tərəfindən təklif olunmuş yeni termin - sosial fasilitasiya (ingiliscə to fasğitate - *asanlaşdırmaq, kömək etmək deməkdir*) termini daha geniş yayıldı.

Müxtəlif psixoloqlar tərəfindən müşahidə və eksperimen yolu ilə müəyyən edilmiş faktlar göstərdi ki, bu və ya digər şəraitdə tamaşaçıların (başqa adamların) iştirakı adamlara heç də eyni dərəcədə müsbət təsir etmir. Məsələn, psixoloji tədqiqatlar, nəticəsində müəyyən olundu ki, bir neçə tamaşaçının iştirakı mənasız hecalarm öyrənilməsinə çətinləşdirir və s. Müasir psixologiyada sosial fasilitasiya dedikdə insanlarn sosial təmas şəraitində bir-birinə göstərdikləri müsbət təsiri nəzərdə tutulur. Bu zaman onların fəallığı artır; reaksiyalar nisbətən asanlaşır, fəaliyyətin nəticələri yaxşılaşır.

İnsanın fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə başqa adam üç səviyyədə iştirak edə bilər. Bundan asılı olaraq sosial fasilitasiya nəzəriyyəsində aşağıdakı effektlər fərqləndirilir:

a) kütləvi effekt - *başqa adam sosial situasiyada ancaq tamaşaçı kimi iştirak edir və özünü passiv aparır*. O, özünü passiv aparsa da, psixoloji cəhətdən sosial situasiyada iştirak edir və tamaşaçı rolunda adamların davranışını şərtləndirir. F.Zimbardonun bu baxımdan maraqlı bir eksperimenti var. D.Mayers həmin eksperimenti belə təsvir edir. F.Zimbardo iki işlənmiş maşın aldı. Maşınların üstündə nömrə yoxdu. Onların kapotu da açıq idi. F.Zimbardo maşınlarından birini hay-küylü bir küçədə, ikincisini isə ins-cins olmayan bir küçədə saxladı. Birinci maşına bir həftə ərzində toxunan olmadı, o, necə deyərlər «sağ-salamat» qalmışdı. İkinci maşını isə 10 dəqiqə keçməmiş

Tarix və onun problemləri, №3 2009

«soymağa» başladılar. 3 gün ərzində maşının alkumlyatorunu və rotorunu, eləcə də başqa detallarını apardılar...

Kütləvi effektin möcüzəsi belədir: sosial situasiyada iştirakının sadəcə olaraq iştirakı sosial situasiyada anonimlik pərdəsini bu və ya digər dərəcədə aradan qaldırır.

b) Koaksiya effekti - *adamlar birgə fəaliyyətdə iştirak edirlər* Lakin bu zaman onlardan hər biri ancaq öz vəzifəsini yerinə yetirir və bir-birinə əslində qarşılıqlı surətdə təsir göstərmirlər;

c) fərdlərin birgə işdə iştirakı əməkdaşlıq xarakter kəsbetdikdə, koaksiya interaktsiyaya (ingiliscə *inteqrasiya* - *qarşılıqlı təsir deməkdir*) çevrilir.

Sosial fasilitasiya şərtləndirən amillər içərisində fərdin şəxsiyyət kimi xarakteristikası, situasiyanın və icra olunan tapşırığın xüsusiyyətləri mühüm yer tutur. İnsan adət etdiyi, 4 yaxşı öyrəndiyi işləri icra edərkən sosial fasilitasiya effektləri daha çox müşahidə olunur. Onların səviyyəsi situasiyanın, birinci növbədə, birgə fəaliyyət iştirakçılarının xüsusiyyətlərindən bilavasitə asılıdır (2, s.139, 249). Məsələn, təəvvür edərkən ki, yarış situasiyasında bir halda idmançının dostları, başqa halda rəqibləri iştirak edirlər. Bu iki yarış situasiyasının psixoloji effektləri eyni ola bilərmi? Əgər tamaşaçı yüksək sosial statusa malikdirsə, onun təsiri necə ola bilər? Bu aydın suallar haqqında düşünərkən adamların cins və yaş fərqlərini də nəzərə almaq zəruridir.

Göstərilən amillər sosial fasilitasiya effektlərini müəyyən həddə qəbul edərkən şərtləndirir. Məsələn, iş yeni və mürəkkəb olduqda, başqa adamın iştirakı çox vaxt ləngidici təsir göstərir.

Buna sosial inhibisiya (ingiliscə *inhibition* - *ləngitmə, sakitləşdirmək, yubatmaq sözüdür*) fenomeni deyilir. 20-ci illərdə sosial psixologiyada koaksiya effektlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu sahədə aparılan ilk tədqiqatlarda əsas cəhət müəyyən sosial situasiyada başqa adamın sadəcə olaraq iştirak etməsi faktı ilə bağlı idi; birgə iş effekti dedikdə başqa adamların iştirakı nəticəsində insanın davranışının elə dəyişməsi nəzərə tutulurdu ki, bu zaman onlar bir-birilərindən asılı olmayaraq eyni vaxta eyni işi görürlər (1, s. 271).

İlk baxışdan nə qədər qəribə olsa da, Qərb sosial psixologiyasında birgə iş effektləri əvvəlcə daha çox heyvanlar üzərində öyrənilir və müxtəlif situasiyalarda (qidalanma və s.) heyvanların bir-birinə təsiri zamanı göstərən qanunauyğunluqlar müəyyən edilirdi.

Sosial psixoloji tədqiqatlar genişləndikcə, qrupda fərdlərin qarşılıqlı təsiri məsələləri diqqəti daha çox cəlb edirdi. Həmin tədqiqatların nəticəsində müəyyən edildi ki, qrup fəaliyyətinin ən başlıca parametri koaksiya effektləri ilə deyil, qrup üzvlərinin qarşılıqlı təsiri - interaksiya ilə bağlıdır. Qərb sosial psixologiyasında bu faktlar tədricən müxtəlif istiqamətlərdə (qrup dinamikası, interaksionizm, rol nəzəriyyəsi və s.) öyrənilməyə başladı. Qrup və qrup effektləri anlayışları nəinki sosial psixologiyada vətəndaşlıq hüququ qazandı, həm də müxtəlif elm sahələrinə nüfuz etdi.

## 2. Qrup və sosial qrup anlamı

Zoologiya və botanikada qrup effektinin açıqlanması. 1944-cü ildən etibarən zoologiyada qrup effekti terminindən istifadə olunur. Belə bir cəhət alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdi ki, arılar, qarışqalar və s. bu kimi həşəratlar ancaq birlikdə normal yaşaya bilər. Təcrid olunmuş həşəratlar həttə əlverişli mühit şəraitində və qida bol olduqda belə tezliklə məhv olurlar. Bu müşahidələr zoologiyada qrup effektlərinin - «bir fərdin öz növündən olan başqa fərdlərin iştirakında psixofizioloji reaksiyalarının» (3, s.15; R.Soven) öyrənilməsi ilə nəticələndi. Zoopsixologiyada və etologiyada nailiyyətləri sahəsində həmin anlayış daha da genişləndirildi.

Zoopsixologiyada və etologiyada «inkışaf sürətinin metabolizmin müxtəlif göstəricilərinin qrup həyatından asılı; olduğu bütün hallar» qrup effektinə aid edilir. Adi heyvanlarda qrup effektinin ən başlıca göstəricisi davramlı reaksiyaları, eləcə də hormonal və cinsi sistem fəallığının dəyişilməsindən asılıdır; (4, s.20; Y.Titov, Roven).

Son zamanlar qrup effekti terminindən botanikada istifa olunmağa başlamışdır. Bitkilərdə qrup effekti müxtəlif müəlliflər tərəfindən təsvir olunmuşdur (5, s.13; Y. Titov).

Qrup anlayışının həddindən artıq genişlənməsi, qrup effektlərinin heyvanlar və bitkilər aləmində müşahidə olunması və s. ilə əlaqədar olaraq müasir sosial psixologiyada sosial qrup terminindən istifadə olunur.

2.2. Sosial qrupun əsas xüsusiyyətləri. Sosial psixologiyanın ən mücərrəd anlayışlarından biri qrup anlayışıdır. Müxtəlif psixoloji məktəblərdə qrupun definisiyası müxtəlif ölçülərlə dəyərləndirilir və şərh olunur (3, s. 56; P.Sorokin, M.Şou, F.Ollport).

Sosial qrupa verilmiş təriflərdən bəziləri ilə tanış olaq:

- Adi dildə bu söz fərdlərin kifayət qədər sabit məcmusunu ifadə edir və bir çox sosial psixoloqlar sağlam düşüncənin; bu konsepsiyasını qəbul edirlər.

- Qrup fərdlərin elə məcmusudur ki, burada hamının varlığından hər kəsin hər hansı bir tələbatının təmin olunması üçün istifadə edilir.

Sosial qrup mədəniyyət meyarları, sərvət meylləri, həyat fəaliyyəti vasitələri və ya şəraiti ilə bir-birilə bağlı olan insanların nisbətən səbatlı birliyi. Bu birliyin özünəməxsus məkan və zaman ölçüləri var.

Müəyyən edilmişdir (3, s.40; M.İ.Donsov) ki, sosial qrup termini sosial-psixologiyada XVIII əsrdə əmələ gəlmişdir. Halbuki onun sirrləri uzun müddət güzəran psixologiyasında açıqlanmış və təhlil olunmuşdur. İnsanların güzəran təcrübəsində sosial qrup özünəməxsus varlıq forması kimi əmələ gəlmiş və bərqərar olmuşdur. Qrupun, onun xüsusi forması kimi ailənin kəşfi dünyanın ən böyük kəşflərindən biri olmuşdur.

Roy Baumayster və Lirinin fikrincə, insanların təkamül keçmişində onların arasında rabitələrin yaranması, yaşamaq üçün son dərəcə zəruri idi. İnsanlar bir-birilə birləşəndə, ovçuluq etmək və yeməli bitkiləri yetişdirmək, partnyorlar tapmaq və uşaqlara qayğı göstərmək onlar üçün asan idi. Bunun da nəticəsində, müəlliflərə görə, hər hansı qrupa məxsus olmaq tələbatı anadangəlmə olmuşdur və hər bir cəmiyyətdə özünü göstərir. Onların qənaətinə görə, bütün mədəniyyətlərdə adamlar başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətlər formalaşdırmağa və bu münasibətlərin pozulmasının qarşısını almağa tələbat hiss edirlər (2, s. 299; EAronson və b.).

Sosial qrupun funksiyaları seçimlidir. N.Smelzer qrupun aşağıdakı funksiyalarını ayırd edir.

- Sosializasiya funksiyası;
- Instrumental funksiya;
- Ekspressiv funksiya;
- Müdafiəedici funksiya.

Sosializasiya funksiyasının məziyyətləri aydındır: şəxsiyyətin sosial təcrübəni mənimsəməsində sosial qrupun rolu həlledicidir. Onun instrumental funksiyası insanların birgə fəaliyyətinin bu və ya digər şəkildə həyata keçirilməsində ifadə olunur.

A.N.Sventsitkinin qeyd etdiyi kimi, fəaliyyətin bir çox növlərinin təklidə həyata keçirilməsi mümkün deyil. Konveyer briqadası, futbol komandası, xilasedicilər dəstəsi, xoreoqrafik ansambl - bunların hamısı cəmiyyətdə instrumental rol oynayan; qruplara misal ola bilər. Bundan başqa, insanın belə qruplarda iştirak etməsi, onu həyatı üçün zəruri olan vasitələrlə təmin edir və ona, A.Maslounun termini ilə desək, özünü reallaşdırmaq imkanı verir.

Tarix və onun problemləri, №3 2009

Qrupun ekspressiv funksiyası insanın rəğbətəndirmə, hörmət və etimada tələbatının təmin olunmasında ifadə olunur;

Qrup psixoterapiyası bu funksiyamın tətbiqi məsələlərinin dərk olunması zəminində əmələ gəlmişdir.

Qrupun müdafiəedici funksiyasının da əhəmiyyəti böyükdür.

İnsanlar həmişə çətin məqamlarda birləşməyə meyl edirlər. Onlar xoşagəlməz hissləri öləzitmək üçün qrupda psixoloji kömək arayırlar. Eksperimental tədqiqatlar da bunu sübut.

Amerika psixoloqu S.Şaxterin eksperimentləri məşhurdur: eksperimentdə universitet tələbələri iştirak edirdi. Onları iki qrupa ayırdılar. Birinci qrupdakı tələbələrə deyirlər ki, onlar: elektrik tokunun nisbətən güclü zərbəsinə məruz qalacaqlar. İkinci qrupdakı tələbələrə deyirlər ki, onları yüngül elektrik toku ilə qıcıqlandıracaqlar, elə biləcəksiniz ki, sizi qıcıqlayırlar. Sonra isə deyirlər ki, eksperiment bir qədərən sonra keçiriləcək;

Kim istəyir eksperimentin başlanmasını təkliddə gözləsin, kim istəyir qrupla birlikdə gözləsin. Müəyyən edildi ki, birinci qrupdakı tələbələrin təxminən üçdə iki hissəsi qrupla birlikdə qalmaq arzuladı. İkinci qrupdakı tələbələrin təxminən üçdə iki hissəsi isə dedi ki, onlar üçün əhəmiyyəti yoxdur, eksperimentin başlanılmasını təkliddə də, başqa tələbələrlə birlikdə də gözləyə bilirlər. (1, s.321-322)

Göründüyü kimi, fərdlər hər hansı təhlükəli faktlarla rastlaşanda, onlar bir-birlərinə psixoloji cəhətdən yaxınlaşmağa cəhd edirlər. Şaxter eksperiment materialları kökündə bu qənaətə gəlmişdi.

Qrup həyatının sirayətedici ab-havası var. Bu ab-havanın dalğasında qrup üzvləri qrup normalarını və sərvət meyllərini mənimsədikcə, sosial-psixoloji cəhətdən qrupun həyatında köklü dəyişikliklər əmələ gəlir: identifikasiya prosesləri başlayır. Qrup üzvləri bir qayda olaraq özlərini onunla eyniləşdirməyə başlayırlar. Onlarda tədricən qrupa mənsubluq hissi - «biz» hissi əmələ gəlir. Bunun psixoloji baxımdan ilk əlaməti ondan ibarətdir ki, qrupun hər bir üzvü qrupun nailiyyətlərini öz nailiyyətləri, müvəffəqiyyətsizliyini isə öz müvəffəqiyyətsizliyi hesab edir, onları öz şəxsi nailiyyəti və ya məğlubiyyəti kimi başa düşür: birinci halda sevinir, ikinci haldə kədərlənir və s., yəni qrup inqilaba-dogma qrupa çevrilir. Qrup, mahiyyət etibarilə, iybğandan əsl qrup kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır.

«Biz» hissi yaranan kimi qrup üzvlərinin insanlar aləmi: ikiləşir - «Biz» hissənin alternativini kimi «Onlar» hissi qaynaqlanır. «Biz - onlar» dixotomiyasında önəmli bir-qat qruplararası münasibətlər qatı əmələ gəlir. Qrup özünün sərvət meylləri kökündə «Onları» rəğbətəndirir və ya əksinə, rəğbətəndirmir. Qruplararası münasibətlər bu psixoloji vektorların əsasında özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir.

İnsan ayrı-ayrı qrupların üzvi kimi müxtəlif sosial funksiyalar yerinə yetirir. Bunun şəxsiyyət üçün iki mühüm əhəmiyyəti vardır; o, bir tərəfdən, sosial fəaliyyət sisteminə şəxsiyyətin obyektiv yerini müəyyən edir, digər tərəfdən, onun şüurunun formalaşmasını şərtləndirir. Bu, prosesin qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, belə bir suala cavab, vermək lazımdır ki, psixoloji mənada qrup insan üçün nə deməkdir. Onun hansı xarakteristikaları qrupun hər bir üzvü üçün daha çox əhəmiyyətli?

*Qrup insan üçün nə deməkdir?* Bu müxtəlif məqamlarda həmişə səslənən ənənəvi sualdır. Həmin sual ilk dəfə qrup. dinamikası nəzəriyyəsinin banisi kimi məşhur olan Kurt Levinin əsərlərində səslənib. Kurt Levin bu sualı belə açıqlayıb.

1. Qrup şəxsiyyətin fəaliyyət göstərməsi üçün zəmindir;
2. Qrup məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün vasitədir;



3. İnsan qrupun bir hissəsidir, onun ideyalarının daşıyıcısıdır;
4. Qrup insan üçün həyatı məkandır.

Qrup anlayışı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından izah etmək olar. Məsələn kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, qrup dedikdə müəyyən bir sosial şəraitdə bir nəfərin deyil, mütləq bir neçə nəfərin iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Qrup müəyyən adamlar çoxluğundan ibarətdir. Lakin eyni bir sosial şəraitdə, məsələn, iki adamın sadəcə olaraq iştirak etməsi onları sosial-psixoloji cəhətdən qrup adlandırmaq üçün hələ kifayət deyildir. Belə bir situasiya təsəvvür edək: A. adlı bir nəfər dayanacaqda; trolleybus gözləyir. Ondən xeyli aralıda isə A-nın tanımadığı başqa bir adam, məsələn, N. dayanmışdır. Təsvir etdiyimiz şəraitdə A. və N. bir-birinə passiv münasibət bəsləyirlər. Onlar bir-birinə ancaq tamaşaçı kimi baxırlar. Şübhəsiz ki dayanacaqda başqa bir adamın olması istər A. istərsə də N. üçün müəyyən psixoloji əhəmiyyətə malikdir. Tutaq ki, A. yorulmuşdur və oturmaq istəyir, lakin N-dən utandığı üçün oturmur tək olsaydı, bəlkə də oturardı. (5.1.-də qeyd olunduğu kimi, belə faktlar sosial psixologiyada kütləvi effekt kimi nəzərdən keçirilir).

Eyni məkanda mövcud olan, lakin aralarında qarşılıqlı təsir; olmayan iki və ya daha çox adamı Amerikan sosial psixologiyasında qeyri-sosial qrup hesab olunur (5, s.29).

Qrup adamların hər hansı bir qeyri-mütəşəkkil yığımdan, təsadüfi birliyindən geniş anlayışdır. Bu mənada qrupları səciyyələndirərkən onları sadəcə olaraq müxtəlif adamların mexaniki məcmusu kimi nəzərdən keçirmək səhv olardı. İki adam qrup halında birləşəndə, onların hər biri müvafiq birgə fəaliyyətin iştirakçısına çevrilir, qrupun həyatı ilə yaşamağa başlayır; hətta qrup üzvlərindən biri müəyyən səbəb üzündən təklikdə fəaliyyət göstərdikdə belə, qrupun digər üzvü onun xəyalında, adətən, iş yoldaşı kimi iştirak edir.

Başqa sözlə, artıq iki və daha çox adamın qrup halında birləşəndə onlardan hər birinin fəallığında elə yeni cəhətlər meydana çıxır ki, bunları artıq fərdin psixologiyası ilə deyil, ancaq qrupun sosial-psixoloji qanunauyğunluqları ilə izah etmək mümkündür.

Qrup özünəməxsus sistemdir və müəyyən struktura malikdir. Qrupa daxil olan hər bir adam onda müəyyən rol və vəzifə ifadə edir. Hər bir qrup özünün məqsədlərinə, normalarına, sərvət meyllərinə, sosial gözləmələrinə və s. müvafiq olaraq müxtəlif formalarda öz üzvlərinə nəzarət edir; onları rəğbətləndirir və ya cəzalandırır.

Beləliklə də, adamların qeyri-mütəşəkkil yığımindan, təsadüfi birliyindən fərqli olaraq, qrup üzvləri qrup üçün tipik olan fəaliyyət növlərinə daxil olurlar (və ya qoşulurlar). Onların bir-biri ilə münasibətləri qrup normaları və sərvətləri ilə tənzim olunur. Qrupun normaları onun üzvləri üçün meyara çevrilir.

Qrupun nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlərinin bir qismi onu struktur-formal (təşkilati) cəhətdən səciyyələndirir. Qrupun həcmi, tərkibi, kommunikasiya kanalları, rolların bölüşdürülməsi, tabelik sistemi və s. buna misal ola bilər. Qrupda şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlər, liderlik (rəhbərlik) üslubu, qrup sərvətləri və normaları, rəğbətləndirmə və cəzalandırma sistemi və s. isə qrupun sosial-psixoloji həyatını məzmun cəhətdən xarakterizə etmək imkən verir.

Hər bir adam, adətən, müxtəlif qrupların üzvü olur. Lakin bu qrupların hamısında eyni statusa malik olmur və buna müvafiq olaraq müxtəlif qruplarda müxtəlif rollar ifadə edir. Məsələn, bir qrupda lider olan şəxs başqa qrupda icrazə ola bilər. Bundan başqa, hər bir adam qohumları və ya dostları vasitəsilə başqa qruplarla – qohumların və ya dostların daxil olduğu qruplarla bağlı olur. Bu halda ümumi xarakter daşıyan iki cəhətə diqqət yetirək. İnsan, adətən, belə hallarda öz qrupunu başqa qrupla: müqayisə edir, onun müsbət və ya mənfi hesab etdiyi xüsusiyyətləri vasitəsilə öz qrupunun nor-

Tarix və onun problemləri, №3 2009

malarını və sərvətlərini qiymətləndirir. Bir sıra hallarda isə dünən qonaq gəldiyi qrupun bu gün fəal üzvünə, hətta bəzən liderinə çevrilir.

İnsanın daxil olduğu qrupların miqdarı təxminən insanların həyat fəaliyyətinin həcminə, tələbatların genişliyinə və müxtəlifliyinə, kommunikativ xüsusiyyətlərinin səviyyəsinə (mehriban və qaraqabaq adamların mənsub olduqları qrupların miqdarını müqayisə edin) uyğun gəlir. Belə ki, bir qrupda insanın yalnız müəyyən tələbatları təmin olunur. Başqa qrupun fəaliyyəti çərçivəsində isə onun sosial fəaliyyətinin müəyyən cəhətləri təzahür edir. Məhz buna görə də insanı sosial-psixoloji cəhətdən düzgün xarakterizə etmək üçün onun müxtəlif, həm də özü üçün əhəmiyyətli qruplarda iştirakı tarixini öyrənmək və təhlil etmək lazımdır.

İnsanların həyatında qrup mühüm rol oynayır. Lakin bu müddəanı düzgün başa düşmək üçün prinsipial əhəmiyyəti olan iki cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır:

a) Şəxsiyyət nəinki kiçik qrupun, həm də cəmiyyətin üzvüdür. Cəmiyyət şəxsiyyətə təkcə kiçik qrup vasitəsilə deyil, həm də başqa yollarla, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrindən istifadə etməklə bilavasitə təsir göstərir. Deməli, kiçik sosial qrup şəxsiyyətin formalaşmasının və sosial hərəkətlərinin yeganə mənbəyi deyildir;

b) Şəxsiyyət fəaldır, o özünün mövqe və roluna görə sosial qrup daxilində ictimai rəyin təşəkkülünə müxtəlif formalarda təsir göstərir. Bu o deməkdir ki, qrupun şəxsiyyətə təsirini mexaniki təsir kimi başa düşmək səhv olardı. Məsələnin belə qoyuluşu qrupda şəxsiyyətin statusununa öyrənilməsinə tələb edir.

### 3. Sosial qrupda şəxsiyyətin statusu fenomeni

Qrup həyatı sistemində şəxsiyyətin yerini müəyyənləşdirmək üçün sosial psixologiyada status anlayışından istifadə olunur. Bir çox hallarda ümumi psixologiyada, yaş, pedaqoji, məhkəmə psixologiyasında və s.də status termininin sinonimi kimi mövqe termini işlənsə də, onları eyniləşdirmək oimaz.

Status insanın şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemindəki vəziyyətini əks etdirir. Məhiyyət etibarı ilə şəxsiyyətin statusu, birinci növbədə, onun mənsub olduğu qrupun statusu ilə fərqlənir. Qrupun statusu onun sosial sistemdəki vəziyyətini əks etdirir.

Şəxsiyyətin statusunun isə ən ümumi zahirəli əlaməti əmək balığı olsa da, bu, əslində onun peşə-ixtisas (təhsil) səviyyəsi ilə müəyyən olunur və tutduğu vəzifə ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan status anlayışı, birinci növbədə, şəxsiyyətin hüquq və vəzifələri əsasmda təhlil edilməlidir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin səlahiyyəti bilavasitə onun hüquqları ilə müəyyən olunur. Lakin səlahiyyət hələ şəxsiyyətin qrupda hörmət və nüfuzunu öz-özünə müəyyən etmir. Burada psixoloji baxımdan ən başlıca çətinlik ondan ibarətdir ki, çox zaman şəxsiyyət öz hüquq konsepsiyasını həddindən artıq şişirtməyi halda öz vəzifələrini düzgün qiymətləndirə bilmir. İlk baxışda nə qədər qərribə görünərsə də, şəxsiyyətin qrup üzvlərinə psixoloji təsir dərəcəsi onun hüquqlarından daha çox vəzifələrini ləyaqətlə yerinə yetirməsi ilə bağlıdır.

Eyni bir qrupda eyni hüquqlu müxtəlif şəxsiyyətlərin qrup üzvlərinə təsir dərəcəsinin müxtəlif olması kimə məlum deyildir? Sosial psixologiyada bu cəhəti şəxsiyyətin hörmət və nüfuzu anlayışı ilə ifadə edirlər. Əgər səlahiyyət şəxsiyyətin statusunu rəsmi səviyyədə xarakterizə edərsə, hörmət və nüfuz onun şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki vəziyyətini əks etdirir. Hörmət və nüfuz psixoloji cəhətdən şəxsiyyətin xidmətlərinin ətrafdakı adamlar tərəfindən təsdiq olunması, bəyənilməsi və qəbul edilməsi deməkdir. Hörmət və nüfuz insanın şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki vəziyyətini xarakterizə etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı olaraq onlar şəx-

Tarix və onun problemləri, №3 2009

siyyətin öz səlahiyyətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsinin zəruri psixoloji şərtləri kimi meydana çıxır.

Şəxsiyyətin statusu müxtəlif amillərlə-onun, ilk növbədə, şəxsi keyfiyyətləri, qrup üzvlərinin xüsusilə qrupun liderini ona münasibəti, qrup sərvətləri və s. ilə müəyyən olunur.

İnsanlara empirik surətdə çoxdan məlumdur ki, şəxsi, keyfiyyətlər ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayır. İnsanların həmişə «zəhər tuluğu», «ətiacı» adamlardan qaçır, «mehriban», «dilişirin» adamlara isə meyl göstərilir.

Bu cəhət psixoloji qanunların dərk olunan və ya dərk olunmayan möcüzələri ilə həmişə onların şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərinin səviyyəsini şərtləndirir.

Şəxsiyyətin qrupun digər üzvləri ilə münasibətinin xarakteri şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin bütün parametrlərinə təsir edərək onun statusunda əks olunur. Bu zaman status əslində vasitəli xarakter kəsb edir.

Həmin məsələ sosial psixologiyada ətraflı öyrənilməmişdir. Lakin onu təsdiq edən müxtəlif empirik materiallar məlumdur; qrupda əslində statusu «0» (sıfır) bərabər olan, lakin qrupun hər hansı bir hörmətli üzvü, xüsusilə lideri tərəfindən müdafiə olunan üzv qrupdaxili şəxsi qarşılıqlı münasibətlərdə təcrid olunmur. O, məsələn, lider vasitəsilə nəinki şəxsi qarşılıqlı münasibətlərdə iştirak edir, həm də ona fəal təsir göstərir. Bir çox hallarda isə hamı tərəfindən sevilən liderin və ya hörmətli ağsaqqalların qrupun hər hansı bir üzvü haqqında söylədikləri nüfuzlu söz onların statusuna müvəqqəti olsa da təsir göstərir. Bu baxımdan müəyyən sosial-psixoloqlar (4, s.210; Y.P.Kolominiski və b.) tərəfindən «Aristid fenomeni» kimi təsvir olunmuş faktlar da maraqlıdır; bəzi qruplarda, xüsusilə uşaq qruplarında müəllimlərin, eyni bir şagirdi yerli-yersiz tərifləmələri əlverişli şəraitdə onların statusunun aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Hətta bir sıra hallarda onlar qrupda əslində təcrid olunurlar. Bəzi əlaçı şagirdlərin qrupda kifayət qədər hörmətə malik olmasının bir kökünü də burada axtarmaq düzgün olardı.

Bu faktları təhlil edərkən eyni bir şəxsiyyətin müxtəlif qruplarda statusunun müxtəlif olmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. İnkişaf səviyyəsinə, fəaliyyət və ünsiyyətin məzmununa görə bir-birindən fərqlənən qruplarda şəxsiyyətin statusunun müxtəlif olması tamamilə qanunauyğun haldır. Burada ümumi cəhət kimi qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin bir qrupdakı statusu onun digər qrupdakı statusunun formalaşmasına təsir göstərir. Məsələn, işlədiyi kollektivdə adamın statusunun yüksək olması, onun ailədəki statusuna mühüm təsir göstərir. Adama öz ailəsində həyat yoldaşı, uşaqları və b. böyük hörmətlə yanaşdıqda, bu, qonşuların ona münasibətinə mühüm təsir göstərir və s.

Nəzərdən keçirdiyimiz faktlar bir cəhətdən xüsusilə maraqlıdır: adamın müxtəlif qruplarda statusunun müxtəlif olması psixoloji baxımdan o deməkdir ki, insanın şəxsi keyfiyyətləri hələ üz-üzə onun statusunu birtərəfli qaydada şərtləndirmir niyə şərtləndirə də bilməz. Burada qrupun sərvət meyllərinin həlledici əhəmiyyəti vardır.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2006.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
3. Psixologiya jurnalı. Bakı, 2006.
4. Əhədi Cnmeri F. Devlupmental psixologiya. Tehran, 2006.
5. Http:k psychology persianbloy ir 138.

BEHRUZ ELMAMUZ

**ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ И ОБЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ  
СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ**

В данной статье рассматриваются проблемы теории групп социальной психологии, в частности, основные характеристики массовых воздействий в социальной группе. Статус личности в социальной группе отражает взаимоотношения людей в группе. Процесс формирования личности в больших группах непосредственно связан с социальными отношениями общества.

BEHRUZ ELMAMUZ

**GENERAL AFFAIRS OF GROUP THEORY IN SOCIAL PSYCHOLOGY FORMING THE  
PERSONALITY**

In this research, group theory in social psychology and general affairs with important effects and their radical characteristics is studied. In social groups the personality's status among the people (interpersonal) is reflected systematically. This affair is studied among the bigger groups and in relation to The forming of the personality and social relations.

*Rəyçilər: p.e.n.T.T.Babayeva, f.e.d.N.M.Mikaylov.*

*BDU-nun Psixologiya kafedrasının 11 dekabr 2008-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05).*